

ساخت، اعتباریابی و رواسازی مقیاس شجاعت بر اساس منابع اسلامی

بشیر اسلامیان

کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا، دانشگاه قرآن و حدیث. قم. ایران.

bashireslamian@yahoo.com

مسعود آذربایجانی

استادتمام گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. قم. ایران.

mazarbayejani110@yahoo.com

حمید رفیعی هنر

استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. قم. ایران.

hamidrafii2@gmail.com

چکیده

هدف این پژوهش ساخت و اعتباریابی مقیاس شجاعت بر اساس منابع اسلامی است. این تحقیق از لحاظ رویکرد روشی، آمیخته (کیفی و کمی) است. بدین منظور از دو روش تحلیل مفهومی-محتوایی و زمینه‌یابی استفاده شده است. در روش تحلیل مفهومی-محتوایی با مراجعه به روایات معصومین، چهار مؤلفه (قوت، پایداری، اقدام، شناخت عقلانی) و ۲۹ نشانه برای شجاعت استخراج شد. در مرحله بعد مؤلفه‌ها و نشانه‌ها به همراه مستندات آن در اختیار کارشناسان قرار گرفت و بعد از اعمال نظر آن‌ها، برای موارد تأییدشده گویه‌هایی طراحی شد. در مرحله آخر، بعد از نظرخواهی از کارشناسان درباره مناسب بودن یا نبودن گویه‌ها و ضرورت یا عدم ضرورت هریک از گویه‌ها، مقیاسی با ۴۵ گویه تأییدشده آماده شد. در مرحله پیمایشی، مقیاس آماده‌شده، بعد از اجرای مقدماتی بر روی ۵۰ نمونه و انجام تحلیل‌های آماری روی داده‌ها آماده پیمایش اصلی شد. در پیمایش اصلی داده‌های حاصل از اجرای مقیاس بر روی ۲۲۵ دانشجوی دانشگاه شهید

رجایی و طلاب حوزه علمیه قم (مدرسه علمیه معصومیه، مؤسسه امام خمینی و مرکز جامع علوم اسلامی) استخراج شد و روایی و اعتبار مقیاس بررسی شد. برای بررسی روایی محتوایی از نظر کارشناسان، برای بررسی روایی ملاکی از مقیاس شجاعت اخلاقی سیکرکا و برای بررسی روایی سازه از روش تحلیل عاملی استفاده شد. در زمینه روایی محتوایی سه مؤلفه از چهار مؤلفه اصلی شجاعت تأیید شد. همچنین، کارشناسان هر ۲۹ نشانه شجاعت را پذیرفتند و درنهایت، از بین ۸۷ گویه، ۴۵ گویه برای اجرای مقیاس پذیرش شد. در ارتباط با روایی ملاکی نیز مقیاس شجاعت اسلامی با مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا از همبستگی مثبت و معناداری ($r=0.2/637$) برخوردار است. درباره روایی سازه هم سه گویه که دارای بار عاملی کمتر از $0/3$ بود، حذف شد و بر روی ۴۲ گویه باقیمانده، تحلیل عاملی صورت گرفت که بعد از انجام تحلیل عاملی، چهار عامل شناسایی شد که عبارت‌اند از: «جوانمردی (مروت)، ایستادگی، اقدام عقلانی و سعه صدر». نتایج نشان داد که مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی از روایی و اعتبار مطلوب برای فعالیت‌های پژوهشی برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: مقیاس، شجاعت، مقیاس شجاعت، روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی مثبت‌نگر، شجاعت اخلاقی، منابع اسلامی.

مقدمه

شجاعت جزء فضایی است که هم در متون روان‌شناسی و هم در متون اسلامی از فضایل اصلی و اساسی به‌شمار آمده است. اسنایدر،^۱ لویز^۲ و پدروتی^۳ (۲۰۱۱) معتقدند که شجاعت مانند خونی است که در رگ تمام فضیلت‌ها می‌چرخد و به آن‌ها جان می‌دهد و همانند خونی است که در رگ‌های انسان تزریق می‌شود تا بتواند به قابلیت‌های خود برسد. این فضیلت به قدری اهمیت دارد که حتی یک فرد حکیم و امیدوار هم بدون شجاعت به جایی نمی‌رسد. بعضی اعتقاد دارند با داشتن حکمت نیازی به شجاعت نیست، اما شجاعت یعنی انسان بداند کجا جلو برود و کجا عقب‌نشینی کند؛ در واقع، شجاعت مستلزم حکمت است. درحقیقت شجاعت به این معناست

1. C. R. Snyder
2. Shane J. Lopez
3. Jennifer Teramano Pedrotti

که انسان بداند متناسب با هر موقعیتی چگونه رفتار کند. پترسون^۱ و سلیگمن^۲ (۲۰۰۴) شجاعت را این‌گونه تعریف کرده‌اند: توانمندی هیجانی که عبارت است از اعمال اراده تا رسیدن به هدف علی‌رغم مخالفت‌های بیرونی یا درونی (مگیار مونی، ۱۳۹۱: ص ۷۱).

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، تحقیقات تجربی در زمینه شجاعت نشان می‌دهد بین آموزش‌های روزآمد، محیط خانوادگی و جو سازمانی با افزایش شجاعت ارتباط مستقیم وجود دارد. همچنین، بین ویژگی‌های فردی و میزان شجاعت و جسارت رابطه‌ای مستقیم گزارش شده است (محمدی و همکاران، ۱۳۸۸: صص ۷۸-۷۷).

پترسون و سلیگمن تلاش کرده‌اند تا با تحلیل و بررسی توانایی‌های ویژه، نظام جامعی از صفات را اندازه‌گیری کنند. آن‌ها در این زمینه ۲۴ توانایی ویژه را شناسایی کرده‌اند. این توانایی‌ها به شش حوزه تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از: خرد، شجاعت، انسانیت، عدالت، میانه‌روی و تعالی؛ در واقع، این‌ها عامل‌های شخصیت هستند. این موارد به این دلیل انتخاب شده‌اند که در نوشته‌های فلاسفه مانند سقراط، افلاطون، ارسطو، آکویناس بیشتر مشاهده می‌شوند. توانایی‌های ویژه در سطح پایین‌تر از این‌ها قرار دارند.

در جدول زیر توانمندی‌ها، ویژگی‌ها و کارکردهای شجاعت را مشاهده می‌کنید (شجاعی، ۱۳۹۶: صص ۹۶ و ۱۱۲-۱۱۱).

جدول ۱. توانمندی‌ها، ویژگی‌ها و کارکردهای شجاعت

توانایی	ویژگی‌ها	کارکردها و فعالیت‌ها
شهامت	چالش‌پذیری: کوتاه‌نیامدن در برابر تهدید، گفتن حقیقت اگرچه دیگران مخالفت کنند، عمل به اعتقادات و باورها حتی اگر چندان رواج نداشته باشد، شجاعت در میدان نبرد	در برابر سختی‌ها و مشکلات مقاومت از خود نشان می‌دهد، زود تحت تأثیر قرار نمی‌گیرد، تلاش می‌کند تا همواره حقیقت را بگوید، برای مخالفت‌ها آمادگی کامل دارد.
پشتکار	پایداری: مداومت در کار حتی اگر راه دشوار باشد، انجام هر کاری برای به‌پایان رساندن آن، مصمم بودن	سعی می‌کند وظیفه و مأموریتی که برای وی مقرر شده را به‌پایان برساند، در انجام کارها اهل پیگیری و تلاش است.

درستکاری: پذیرفتن مسئولیت احساسات و اعمال خود، صداقت با خود، شرافتمندی و وسوسه نشدن	در کارها تظاهر نمی‌کند، مسئولیت احساسات و اعمال خود را می‌پذیرد، احساس خودارزشمندی می‌کند.
سرزندگی	نشاط: سرحال و با انرژی بودن، شور و اشتیاق، انگیزش بالا برای انجام کارها، ماجراجویی در زندگی
	تلاش می‌کند انرژی خود را با انجام تمرین‌های ورزشی افزایش دهد، برای انجام هر کاری همه روش‌هایی را که موجب می‌شود آن را با علاقه و هیجان انجام دهد، در نظر می‌گیرد.

در زمینه شجاعت، مقیاسی گزارش شده که از کتاب *understanding yourself* به وسیله رضاخانی (۱۳۹۳) اقتباس و ترجمه شده است، اما با بررسی‌هایی که محقق انجام داده است، به نظر می‌رسد گزارشی از روایی و پایایی این مقیاس موجود نیست. همچنین، می‌توان به مقیاس ۲۳ گویه‌ای وودارد (۲۰۰۷) اشاره کرد که آلفای کرونباخ آن ۰/۶۸۳ گزارش شده است.^۱ در ارتباط با مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا (۲۰۰۹) نیز اطلاعات لازم در بخش ابزار پژوهش ارائه شده است.

شجاعت به مثابه یکی از ارکان اصلی فضایل در آموزه‌های دینی و تعالیم اسلامی اهمیت ویژه و جایگاه والایی دارد؛ تا آنجا که مورد محبت خداوند متعال قرار گرفته است^۲ (دیلمی همدانی، ۱۴۰۶، ج ۵: ص ۳۲۵). هرچند به اندازه کشتن ماری^۳ باشد^۴ (حلوانی، ۱۴۰۸: ص ۲۱). همچنین حق تعالی مکارم اخلاق را به طور ویژه به رسولان خویش عطا کرده است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها شجاعت است^۵ (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۹۲). حضرت رضا (علیه السلام) نیز پنج خصلت از جمله

1. The Construct of Courage: Categorization and Measurement Woodard & purry 2007 page 140.

۲. «كُنْ شَجَاعاً فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحِبُّ الشَّجَاعَةَ».

۳. اهل معرفت در تفسیر این سخن رسول خدا نوشته‌اند: بالاترین مرتبه شجاعت این است که انسان خود، صفات و افعال خودش را در ذات، صفات و افعال حق فانی کند. خداوند شجاعت را از این رو دوست دارد که موجب می‌شود انسان پس از این فنا با وجود خاص حقانی دگر باره متولد شود و جاویدان بماند. منظور از مار نیز نفس انسان است که دشمن او و کشتش سزاوار است (قیصری رومی، ۱۳۷۵: صص ۱۰۶۹-۱۰۶۸ به نقل از تهرانی، ۱۳۹۵: ص ۳۴).

۴. «...أَنَّ اللَّهَ ... يُحِبُّ الشَّجَاعَةَ وَ لَوْ عَلَيَّ قَتْلَ حَيَّةٍ».

۵. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْهُ قَالَ: إِنَّا لَنَجِبُ مَنْ كَانَ عَاقِلًا فَهَمَّا فَقِيهًا حَلِيمًا مُدَارِيًا صَبُورًا صِدُوقًا وَفِيًّا إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَصَّ الْأَنْبِيَاءَ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فَمَنْ كَانَتْ فِيهِ فَلْيُحْمَدِ اللَّهَ عَلَى ذَلِكَ وَ مَنْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ فَلْيَتَضَرَّعْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ لِيَسْأَلْهُ إِيَّاهَا قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ وَ مَا هُنَّ قَالَ هُنَّ الْوَرَعُ وَ الْقَنَاعَةُ وَ الصَّبْرُ وَ الشُّكْرُ وَ الْجِلْمُ وَ الْحَيَاءُ وَ السَّخَاءُ وَ الشَّجَاعَةُ وَ الْغَيْرَةُ وَ الْبِرُّ وَ صِدْقُ الْحَدِيثِ وَ أَدَاءُ الْأَمَانَةِ».

شجاعت را از خصال انبیا می‌دانند که این صفات در خروس هم قرار داده شده است^۱ (طبرسی، ۱۴۱۲: ص ۱۳۰). رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: خداوند به خاندان ما هفت امتیاز داده که به کسی قبل از ما نداده است و به کسی بعد از ما هم نخواهد داد و یکی از این امتیازها شجاعت است^۲ (راوندی کاشانی، بی تا: ص ۱۵). همچنین، ایشان یکی از اسیرانی را که بنا بود کشته شود، به خاطر پنج خصلت که یکی از آنها شجاعت بود آزاد کردند^۳ (حرّعاملی، ۱۴۲۵، ج ۱: ص ۳۰۳). امیرالمؤمنین (علیه السلام) هم در قالب عبارات کوتاه و نغزی شجاعت را زینت: «السَّجَاعَةُ زِينٌ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۲۱)؛ یکی از دو عزّت: «الشَّجَاعَةُ احَدُ الْعَزِيمِ»^۴ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۸۸)؛ عزّتی حاضر: «السَّجَاعَةُ عَزٌّ حَاضِرٌ»^۵ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۳۸)، یاری آماده و فضیلتی آشکار: «السَّجَاعَةُ نُصْرَةٌ حَاضِرَةٌ وَفَضِيلَةٌ ظَاهِرَةٌ»^۶ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۸۱۶) معرفی می‌فرمایند و جایگاه و اهمیت آن را در انتخاب فرماندهان سپاه و جنگجویان یادآور می‌شوند^۷ (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۲۰: ص ۲۰۳؛ ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱: ص ۳۵۹).

۱. «قَالَ الرَّضَا فِي الدَّبِيكِ خَمْسُ خِصَالٍ مِنْ خِصَالِ الْأَنْبِيَاءِ مَعْرِفَتُهُ بِأَوْقَاتِ الصَّلَوَاتِ وَالْغَيْرَةِ وَالشَّجَاعَةُ وَالسَّخَاوَةُ وَكَثْرَةُ الطَّرِيقَةِ».

۲. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أُعْطِيَ مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ سِنَعَةً لَمْ يُعْطَ مِنْهَا أَحَدٌ كَانَ قَبْلَنَا وَلَا يُعْطَاهُنَّ أَحَدٌ بَعْدَنَا الصَّبَاحَةَ وَالْفَصَاحَةَ وَالسَّمَاخَةَ وَالشَّجَاعَةَ وَالْعِلْمَ وَالْحِلْمَ وَالْمَحَبَّةَ لِلنِّسَاءِ». همچنین، در باب شجاعت ائمه اطهار و علت اینکه واجب است امام شجاع‌ترین مردم باشد بنگرید: ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ص ۳۶؛ طبری آمدی، ۱۳۸۳: ص ۱۱۶؛ مجلسی، ۱۳۷۹، ج ۲: صص ۴۳۲-۴۲۸؛ تهرانی، ۱۳۹۵: صص ۳۲-۳۰؛ محمدی اشتهاردی و عبدوس، ۱۳۷۵: صص ۲۴۷-۲۴۰؛ اختری، ۱۳۸۶: صص ۲۰۳-۱۹۹؛ نبلی پور، ۱۳۹۵: صص ۳۹-۳۶؛ حسینی، ۱۳۸۵: صص ۱۱۸-۱۱۶؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵: صص ۲۴۹-۲۴۲؛ رضایی بهسودی، ۱۳۹۱: صص ۲۹۳-۲۸۹.

۳. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ رَجُلًا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَقَالَ الرَّجُلُ يَا أَبَى أُمَّتٍ وَأُمِّي يَا مُحَمَّدُ كَيْفَ أَطَلَقْتَ عَنِّي مِنْ بَيْنِهِمْ فَقَالَ أَخْبَرَنِي جِبْرِئِيلُ عَنْ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنَّ فِيكَ خَمْسَ خِصَالٍ يَجِبُهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولُهُ الْغَيْرَةُ الشَّدِيدَةُ عَلَى حَرَمِكَ وَالسَّخَاءُ وَحُسْنُ الْحُلُقِ وَصِدْقُ اللِّسَانِ وَالشَّجَاعَةُ فَلَمَّا سَمِعَهَا الرَّجُلُ أَسْلَمَ وَحَسَنَ إِسْلَامُهُ وَقَاتَلَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِتَالًا شَدِيدًا حَتَّى اسْتُشْهِدَ». البته به نظر می‌رسد این روایت نیاز به تحلیل بیشتر داشته باشد؛ چراکه ظاهر روایت با حکم فقهی ناسازگار است.

۴. مرحوم آقا جمال خوانساری در شرح این حدیث نوشته است: عزّتی است برابر با تمام عزّت‌های دیگر (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ص ۲۳).

۵. مرحوم آقا جمال خوانساری در شرح این سخن شریف نوشته است: هر که دلیری کند و نترسد خود را بالفعل عزیز داشته و خوار نکرده و عاقبت آن خود غیب است و معلوم نیست (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۱: ص ۱۵۳).

۶. مراد این است که هر وقت صاحبش به یاری محتاج باشد او را یاری می‌کند (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ص ۳۰).

۷. «... ثُمَّ الصَّقِيُّ بِدَوَى الْمُرُوءَاتِ وَالْأَحْسَابِ وَأَهْلِ الْبُيُوتَاتِ لَصَالِحَةٍ وَالسَّوَابِقِ الْحَسَنَةِ ثُمَّ أَهْلِ النَّجْدَةِ وَالشَّجَاعَةِ وَالسَّخَاءِ وَالسَّمَاخَةَ فَأَيُّهُمْ جَمَاعٌ مِنَ الْكَرَمِ وَشَعْبٌ مِنَ الْعُرْفِ...».

شجاعت با ایمان رابطه تنگاتنگی دارد؛ چراکه به فرموده امام باقر (علیه السلام) مؤمن ترسو نمی‌شود^۱ (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ص ۳۷) و از کوه سخت‌تر است^۲ (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۹: ص ۲۸۱). در احادیث ما قوت قلب، که از مفاهیم مرتبط با شجاعت است، به‌عنوان جزئی از صحت و درستی ایمان در نظر گرفته شده است^۳ (طبرسی، ۱۳۸۵: ص ۹۲). برای درک بهتر ارزش و اهمیت شجاعت نگاهی به جایگاه مفهوم جُبْن (به‌عنوان واژه متضاد آن) در بین روایات، مناسب به نظر می‌رسد. در احادیث اهل بیت (علیهم السلام) از جبن به‌عنوان بدترین صفت بنده^۴ (شریف الرضی، ۱۴۲۲: ص ۲۷۱)، خوی بد، که از بدگمانی به خدا ناشی می‌شود^۵ (قمی، ۱۴۱۴، ج ۱: ص ۲۳۳)، ننگ^۶ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۲۱)، عار و نقصان^۷ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۱۶۰) و خواری آشکار^۸ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۳۸) نام برده شده است که ریشه آن ناتوانی نفس و ضعف یقین^۹ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۲۶۳) و پیامد آن جهنمی شدن است^{۱۰} (دیلمی، ۱۴۰۸: ص ۱۳۴).

همچنین، با استفاده از منابع اسلامی این‌گونه برداشت می‌شود که شجاعت با مفاهیم و فضایل دیگر، که جنبه روان‌شناختی نیز دارند، ارتباط دارد؛ از جمله آن‌ها می‌توان به غیرت، عزت، صداقت، سخاوت، صبر و عقل اشاره کرد (تهرانی، ۱۳۹۵: صص ۳۲-۳۳ و ۳۵).
بررسی پیشینه شجاعت در مقالات و پایان‌نامه‌ها حکایت از آن دارد که تا به حال کار مستقلی در زمینه شناسایی مؤلفه‌ها و نشانه‌های شجاعت با رویکرد اسلامی و با روش تحلیل مفهومی-محتوایی^{۱۱} صورت نگرفته است. همچنین، با توجه به جست‌وجوهای محقق، کار مستقلی در ارتباط با مفهوم

۱. «الْحَارِثِيُّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: لَا يُؤْمِنُ رَجُلٌ فِيهِ الشُّحُّ وَالْحَسَدُ وَالْجُبْنُ وَلَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ جَبَانًا وَلَا حَرِيصًا وَلَا شَجِيحًا».
۲. «الْمُؤْمِنُ أَصْلَبُ مِنَ الْجَبَلِ الْجَبَلُ يَسْتَقِلُّ مِنْهُ وَالْمُؤْمِنُ لَا يَسْتَقِلُّ مِنْ دِينِهِ شَيْءٌ».
۳. «قُوَّةُ الْقَلْبِ مِنْ صِحَّةِ الْإِيمَانِ». طبق روایات دو نکته در باب قوت قلب اهمیت دارد؛ اول اینکه مکانیسم و ساختار قوت قلب براساس توکل بر خداوند متعال است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ص ۱۹۸) و دیگر اینکه یکی از عوامل مؤثر در ازدیاد قوت قلب، انگشتر فیروزه بر دست کردن است (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ص ۳۷).
۴. «وَمِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «مَنْ سَرَّ مَا أُعْطِيَ الْعَبْدُ شُحَّ هَالِغٍ، أَوْ جُبْنٌ خَالِغٍ».
۵. «وَقَالَ: وَاعْلَمْ يَا عَلِيُّ أَنَّ الْجَبْنَ وَالْبَخْلَ وَالْحِرْصَ غَرِيزَةٌ وَاحِدَةٌ يَجْمَعُهَا سُوءُ الظَّنِّ».
۶. «الْجُبْنُ شَيْنٌ».
۷. «اخْذَرُوا الْجُبْنَ فَإِنَّهُ عَازٌ وَمَنْقَصَةٌ».
۸. «الْجُبْنُ ذُلٌّ ظَاهِرٌ».
۹. «شِدَّةُ الْجُبْنِ مِنْ عَجْزِ النَّفْسِ وَضَعْفِ الْيَقِينِ».
۱۰. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: ثَلَاثٌ إِذَا كُنَّ فِي الرَّجُلِ فَلَا تَخْرُجُ أَنْ تَقُولَ إِنَّهُ فِي جَهَنَّمَ الْجَفَاءُ وَالْجُبْنُ وَالْبُخْلُ».
۱۱. ر.ک.: کومبز و دانیل. ۱۳۸۷. «پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی». فصل اول.

شجاعت در روان‌شناسی و به‌ویژه روان‌شناسی مثبت‌نگر یافت نشد.

بنابراین، با توجه به تفاوت تعاریف شجاعت در بین محققان اسلامی، عدم بررسی مؤلفه‌های شجاعت با نگاه روان‌شناختی در منابع اسلامی و همچنین، محدودیت ابزار سنجش شجاعت، بسته به فرهنگ بودن و عدم ابتدای ابزارهای موجود بر منابع اسلامی و نیز عدم طراحی ابزاری دینی در ایران، محقق قصد دارد مقیاسی ارائه دهد که شجاعت را براساس منابع اسلامی بسنجد.

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ رویکرد روشی، آمیخته (کیفی و کمی) است. از آنجاکه یکی از اهداف این تحقیق به‌دست آوردن دیدگاه اسلام درباره شجاعت است بنابراین، با روش کتابخانه‌ای و همچنین، با استفاده از روش تحلیل مفهومی-محتوایی، اطلاعات موردنیاز از منابع اسلامی (قرآن و روایات شیعی) جمع‌آوری و سپس بررسی شده است؛ در واقع، روش تحلیل مفهومی-محتوایی وجه مشترک روش‌های مختلفی است که عموماً به‌عنوان روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی معرفی شده است که از جمله می‌توان روش اجتهاد دینی^۱ (علیپور و حسنی، ۱۳۹۴) و روش فقه الحدیث^۲ (مسعودی، ۱۳۹۲) را نام برد (رفیعی هنر، ۱۳۹۷: ص ۱۳۹).

از طرف دیگر، از آنجاکه هدف نهایی این پژوهش، ساخت یک مقیاس در زمینه شجاعت است که مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به‌صورت میدانی است؛ بنابراین، روش تحقیق در بخش دوم پژوهش «زمینه‌یابی»^۳ (پیمایشی) خواهد بود.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش عبارت‌اند از دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه شهید رجایی و طلاب حوزه علمیه قم (مدرسه علمیه معصومیه، مؤسسه امام خمینی و مرکز جامع علوم اسلامی)

۱. پارادایم اجتهادی دانش دینی یا به اختصار پاژ، تعریف جدیدی از پارادایم ارائه می‌دهد و نظریه‌ای بر مبنای آن عرضه می‌کند که در آن تلاش دارد تا در مقایسه با مؤلفه‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و انسان‌شناختی پارادایم‌های رایج در حوزه علوم انسانی، مؤلفه‌های پارادایم دینی دانش را معرفی کند. در «پارادایم اجتهادی دانش دینی» تلاش می‌شود هم معرفت‌بخشی یافته‌های روش اجتهادی نشان داده شود و هم حجیت و چگونگی استفاده از منابع و روش‌های مختلف عقلی، نقلی و تجربی در نظامی منسجم ارائه شود. برای مطالعه بیشتر ر.ک.: علیپور و حسنی، ۱۳۹۴: صص ۸۹-۵۱.

۲. فقه الحدیث دانشی است که به بررسی متن حدیث می‌پردازد و با ارائه مبانی و سیر منطقی فهم آن ما را به مقصود اصلی گوینده حدیث نزدیک می‌کند (مسعودی، ۱۳۹۲: ص ۷).

در سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷ در بازه سنی ۱۹ تا ۴۱ سال که با توجه به منابع غیررسمی مجموع آن‌ها حدوداً ۵۰۰۰ نفر برآورد شده است. تعداد نمونه با توجه به تعداد گویه‌ها، ۲۲۵ نفر معین شد که این تعداد جهت انجام تحلیل عاملی نیز معنادار تلقی شد. همچنین، گروه نمونه با روش نمونه‌گیری در دسترس از بین جامعه آماری انتخاب شد.

ابزار تحقیق

۱. مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی

در این پژوهش از مقیاس شجاعت محقق ساخته (اسلامیان، ۱۳۹۷) استفاده شد. این مقیاس در فرایند اجرای پژوهش ساخته شد و دارای ۴۵ گویه است.

۲. مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا (PMC)^۱

این مقیاس شامل پانزده پرسش با طیف هفت درجه‌ای (۱=هرگز، ۴=بعضی اوقات و ۷=همیشه) است. با استفاده از مقیاس PMC می‌توان پنج بُعد شجاعت اخلاقی حرفه‌ای یعنی عامل اخلاقی، ارزش‌های متعدد، تحمل خطرات یا تهدیدها، فراتر رفتن از اطاعت و هدف اخلاقی را سنجید. اعتبار و پایایی این مقیاس را خشوعی (۱۳۹۳) در پژوهشی مجزا بررسی کرده است؛ به این ترتیب که ابتدا اعتبار صوری این مقیاس از طریق نظرخواهی از استادان صاحب نظر تأیید شد. سپس در تعیین اعتبار سازه این مقیاس از طریق تحلیل عوامل، روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس، ابعاد ذکر شده استخراج شد. همچنین، پایایی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برآورد شد که برای ابعاد عامل اخلاقی، ارزش‌های متعدد، تحمل خطرات یا تهدیدها، فراتر رفتن از اطاعت، هدف اخلاقی و کل مقیاس به ترتیب ۰/۲۷، ۰/۳۶، ۰/۶۵، ۰/۷۵، ۰/۷۵ و ۰/۸۷ به دست آمد که با توجه به تعداد کم پرسش‌ها در حد مطلوبی است (خشوعی، ۱۳۹۳: ص ۸۹).

مراحل ساخت مقیاس

ساخت مقیاس مدنظر در چهار مرحله «مفهوم‌شناسی»، «نشانه‌شناسی»، «ساخت گویه‌ها» و «اجرا و عملیات آماری» صورت گرفت که در ادامه به صورت خلاصه، گزارشی از آن ارائه می‌شود.

1. Professional Moral Courage (PMC) Scale.

۱. مفهوم‌شناسی

هرچند واژه شجاعت و مفاهیم مترادف و متضاد آن به صورت مستقیم در قرآن کریم نیامده است، برخی از پژوهشگران (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۲: صص ۲۲۴-۲۲۵؛ مظاهری، ۱۳۸۳، ج ۲: صص ۲۰۰-۱۹۹؛ ایزوتسو، ۱۳۷۸: صص ۱۷۵-۱۷۲؛ محمدی اشتهاردی و عبدوس، ۱۳۷۵: صص ۲۳۸-۲۳۷؛ نیلی‌پور، ۱۳۹۵: صص ۳۳-۳۴؛ رضایی بهسودی، ۱۳۹۱: صص ۲۸۳-۲۸۶؛ محمدزاده، ۱۳۸۸: صص ۲۳-۲۲؛ نیلی‌پور، ۱۳۹۰، ج ۱: صص ۲۷۳؛ طاهریان، ۱۳۳۶: صص ۱۴-۸) استفاده از تعابیری مانند شدت، قوت، غلظت، استقامت، صبر، ثبات قدم، جهاد، بیم‌نداشتن از نکوهش نکوهشگران و آیات امر به معروف و نهی از منکر و موارد دیگر را در حقیقت مرتبط با حوزه معنایی شجاعت دانسته اند.^۱

با توجه به بررسی لغوی، مفاهیم مترادف و متضاد شجاعت و همچنین روایات معتبر در این زمینه به این جمع‌بندی رسیدیم که شجاعت فضیلتی است دارای بعد سرشتی و زیستی که جایگاه و منشأ آن نفس یا روان انسان است و شامل درجه‌های مختلف همراه با شدت و ضعف در افراد است و مؤلفه‌های تشکیل دهنده آن از یک سنخ نیستند و در چهار عنوان قوت، پایداری، شناخت عقلانی و اقدام قابل ذکر هستند. با عنایت به موارد ذکر شده، شجاعت را این‌گونه تعریف کردیم: نیرویی درون‌روانی است که براساس شناخت‌ها، هیجان‌های فرد را در عرصه سختی‌ها و میدان مبارزات مهار می‌کند و در مقام عمل به اقدام وامی دارد.^۲

۲. نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی ضرورت مقیاس‌سازی است و متون دینی یکی از مطمئن‌ترین راه‌ها برای استخراج نشانه‌هاست. همان‌گونه که متون دینی (قرآن و حدیث) در تبیین مفاهیم دقیق هستند، در ارائه نشانه‌ها نیز دقیق و قابل اعتمادند. واقعیت این است که برای شناخت نشانه‌ها و ویژگی‌های کلی دین‌داری یا هر یک از مفاهیم دینی، راهی مطمئن‌تر از مراجعه به متون دینی وجود ندارد. ویژگی‌های دین‌داری و مفاهیم دینی را باید در کلام صاحب دین و طراح دین جست. با استفاده از متون دینی می‌توان جایگاه هر موضوع، اندازه آن و نقش هر یک را در نظام روانی انسان یافت

۱. ر.ک.: انبیا: ۵۱-۵۸؛ نمل: ۱۰؛ بقره: ۲۴۹-۲۵۰؛ احزاب: ۳۹ و ۲۲ و ۱۳؛ توبه: ۵۲؛ آل عمران: ۱۷۵-۱۷۳؛ بقره: ۲۴۷؛ مائده: ۵۴؛ صف: ۴؛ فتح: ۲۹؛ توبه: ۱۵-۱۳ و ۱۲۴-۱۲۳؛ انفال: ۱۵-۱۶؛ توبه: ۵۶ و ۴۵-۴۴؛ هود: ۸۰؛ انفال: ۶۵ و ۴۵؛ توبه: ۷۱؛ احقاف: ۱۳؛ انعام: ۴۸؛ توبه: ۴۱؛ آل عمران: ۱۴۶؛ توبه: ۱۱۱.

۲. برای مشاهده اسناد ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۴۲-۶۴.

(پسندیده، ۱۳۸۴: صص ۸۳ و ۹۴).

در زمینه نشانه‌شناسی، احادیث به دوگونه عمل کرده‌اند؛ دسته اول نشانه‌های مستقیم هستند و درواقع به مواردی اشاره دارند که به روشنی در روایات از آن‌ها به‌عنوان علامت یا نشانه نام برده شده یا می‌تواند جنبه نشانه‌ای داشته باشد و دسته دوم نشانه‌های غیرمستقیم هستند که به نشانه‌بودن آن‌ها تصریح نشده است، ولی بیانگر نشانه‌های یک موضوع هستند و از طریق عملیاتی کردن مؤلفه‌ها به‌دست می‌آیند.

پس از بررسی‌های مختلف، ۲۹ نشانه از منابع دینی به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم برای شجاعت‌شناسایی شد که در قالب پنج دسته کلی نشانه‌های هیجانی، رفتاری، شناختی، شناختی-هیجانی و انگیزشی تقسیم‌بندی شد.

۳. ساخت‌گویه‌ها

بعد از کشف و استخراج مؤلفه‌های نظری و همچنین نشانه‌های هر یک از مؤلفه‌ها^۱ نوبت به طراحی گویه‌ها براساس نشانه‌ها می‌رسد. در این قسمت، ۸۷ گویه (بازای هر نشانه سه گویه) طراحی شد. محقق برای بررسی میزان مطابقت مؤلفه‌ها با مستندات روایی، میزان مطابقت نشانه‌ها با مؤلفه‌ها و همچنین، میزان مطابقت گویه‌ها با نشانه‌ها و ضرورت گویه‌ها، نظرات ۱۵ تن از کارشناسان دینی و روان‌شناسی را در این زمینه جویا شد که مؤلفه قوت تأیید نشد، اما مطابقت هر ۲۹ نشانه به تأیید کارشناسان خبره رسید. همچنین، با ضرورت ۴۵ گویه نیز موافقت شد.^۲

۴. اجرای مقیاس

محقق با اجرای فرم ۴۵ گویه‌ای بر روی ۵۰ نفر از اқشار مختلف جامعه به بررسی آزمایشی مقیاس پرداخت و بعد از تحلیل و بررسی آماری، گویه‌هایی که همبستگی آن‌ها با گویه‌های دیگر کم بود اصلاح شد و بعضی از جملات آن تغییر کرد و درنهایت، فرم جدید مقیاس شجاعت برای اجرای نهایی بر روی ۲۲۵ نفر^۳ تدوین شد.

۱. برای مؤلفه قوت، نشانه‌ای در روایات یافت نشد.

۲. برای مشاهده نظر کارشناسان و توضیحات بیشتر ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۱۰۰-۸۰.

۳. به نظر گیلفورد حداقل حجم نمونه برای تحلیل عاملی ۲۰۰ نفر است، اما پژوهشگران دیگر معتقدند باید نسبت آزمودنی‌ها با متغیرهای مورد سنجش در نظر گرفته شود و برای تعیین این نسبت ادعاهای مختلفی از نسبت خیلی بزرگ ۱۰ به ۱ تا نسبت حداقل لازم ۲ به ۱ در نوسان است (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: ص ۹۸). محقق هر گویه در مقیاس را به‌مثابه یک متغیر قلمداد کرده و نسبت ۵ به ۱ (نسبت میانگین) را در نظر گرفته است؛ بنابراین، برای ۴۵

یافته‌ها

با بررسی روایات مدنظر، نشانه‌های انسان شجاع به دست آمد که در جدول زیر به آن‌ها اشاره می‌شود.^۱

جدول ۲. نشانه‌های بیست‌ونه‌گانه شجاعت در منابع اسلامی

شماره نشانه	نشانه
۱	تحمل در برابر گناه
۲	تحمل در برابر مصیبت
۳	تحمل در برابر طاعت
۴	تحمل در برابر طعنه‌ها
۵	تحمل در میدان جنگ
۶	از خودگذشتگی
۷	مبارزه با امیال معارض با هدف متعالی
۸	راستگویی
۹	ننگ‌داشتن از کارهای زشت و ناپسند
۱۰	طلب‌نکردن از مردم
۱۱	مهار هیجان غضب
۱۲	حساسیت به ناموس
۱۳	مدارا با دوستان
۱۴	رقابت با همسالان
۱۵	جنگیدن در میدان مبارزه
۱۶	بخشش مالی
۱۷	تلاشگری مضاعف (همراه با پیگیری)
۱۸	رو در رو جنگیدن (بدون ابزار)
۱۹	واهمه‌نداشتن از جانوران وحشتناک
۲۰	ابراز وجود

سؤال نهایی پرسش‌نامه شجاعت بر اساس منابع اسلامی، ۲۲۵ نفر کفایت خواهد کرد. همچنین، بر اساس آزمون کفایت نمونه‌برداری، این تعداد نمونه جهت انجام تحلیل عاملی معنادار تلقی شده است.
۱. برای آگاهی کامل از سند و توضیح هر نشانه ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۶۵-۷۳.

۲۱	حمایت و دفاع از افراد در موقعیت‌های نیاز
۲۲	رهانکردن مبارزه در بحبوحه جنگ
۲۳	به دل دشمن زدن
۲۴	مبارزه با افراد قوی‌تر از خود
۲۵	قاطعیت در برابر دشمنان
۲۶	غلبه دانسته‌ها بر ندانسته‌ها (در حوزه مبارزه)
۲۷	آگاهی و شناخت (از عرصه جنگ)
۲۸	شناخت موقعیت‌های مبارزه
۲۹	غلبه علم بر امیال معارض با اهداف متعالی

نتایج بررسی‌های انجام‌شده جهت سنجش تفاوت میان شجاعت اسلامی در بین گروه‌های جمعیت‌شناختی (جنسیت، وضعیت تأهل و وضعیت اقتصادی) نشان داد که تفاوت در این گروه‌ها معنادار نیست. البته در ارتباط با جنسیت، علی‌رغم اینکه محقق پیگیری‌های زیادی برای اجرای مقیاس بر روی بانوان حوزوی انجام داد، موفق به این کار نشد و در نهایت توانست فقط ۲۰ نفر از بانوان دانشگاهی را مورد سنجش قرار دهد. با این اوصاف نمی‌توان به راحتی ادعا کرد که هیچ رابطه معناداری بین زنان و مردان در میزان شجاعت اسلامی وجود ندارد.

روایی

استانداردهای مربوط به آزمون‌های تربیتی و روانی (انجمن پژوهش‌های تربیتی امریکا، انجمن روان‌شناسی امریکا و کمیته ملی آزمایش‌های روانی، ۱۹۸۵)، سه روش اصلی را برای این موضوع فهرست کرده است که شامل روایی وابسته به محتوا^۱ و وابسته به ملاک^۲ و وابسته به سازه^۳ است (مارنات، ۱۳۷۹: ص ۴۸). همچنین، برای بررسی روایی وابسته به محتوا نیز به دو شیوه عمل می‌شود؛ یکی نسبت روایی محتوا (CVR)^۴ و دیگری شاخص روایی محتوا (CVI)^۵.

محقق برای بررسی روایی وابسته به محتوا^۶ از دیدگاه کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی

1. Content-related
2. Criterion-related
3. Construct-related
4. Content Validity Ratio
5. Content Validity Index

۶. در شاخص روایی محتوا کارشناسان به‌طور مستقل به ارزیابی ارتباط و یا مطابقت گویه‌ها (یا یافته‌ها) با محتوای

استفاده کرده است. بدین منظور، در یک درخواست رسمی و با ذکر توضیحات لازم از ده کارشناس خبره خواسته شد تا نظر خود را در زمینه میزان مطابقت مؤلفه‌ها با مستندات روایی، همچنین میزان مطابقت نشانه‌ها با مؤلفه‌ها و درنهایت، میزان مطابقت گویه‌ها با نشانه‌ها اعلام کنند.

از نظر کارشناسان، غیر از مؤلفه قوت، سایر مؤلفه‌ها با آموزه‌های اسلام مطابقت دارد. از میان ۲۹ نشانه شجاعت اسلامی، هر ۲۹ نشانه نمره CVI بیش از ۰/۷۹ گرفتند؛ به این معنا که روایی محتوایی این نشانه‌ها توسط کارشناسان تأیید شده است. همچنین، از میان ۸۷ گویه، مطابقت ۶۴ گویه با نشانه‌ها به تأیید رسیده است.

در بررسی نسبت روایی محتوا^۱ مشخص شد که از میان ۶۴ گویه‌ای که مطابقت آن‌ها با نشانه‌ها به تأیید کارشناسان رسیده بود، ۴۵ گویه از نظر متخصصان ضروری به نظر می‌رسد.^۲

محقق برای بررسی روایی ملاکی از مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا استفاده کرده است که نتایج به دست آمده از وجود همبستگی میان مقیاس شجاعت اسلامی و شجاعت اخلاقی حکایت دارد. برای تعیین روایی وابسته به ملاک مقیاس شجاعت اسلامی از اجرای هم‌زمان آزمون هم‌ارز استفاده شده است و نتایج نشان می‌دهد بین شجاعت اسلامی و شجاعت اخلاقی، همبستگی مثبت و معنادار ($r=0.637$) در سطح ۰/۰۱ و پایین‌تر وجود دارد. بر این اساس، می‌توان ادعا کرد که مقیاس شجاعت اسلامی، مؤلفه اساسی شجاعت را موردسنجش قرار داده است و این بخش از روایی مقیاس شجاعت اسلامی نیز اثبات می‌شود.

موردنظر می‌پردازند (لین، ۱۹۸۶؛ به نقل از واینند، اسمیت، شیفر، ۲۰۰۳: ص ۵۱۰ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). در پژوهش حاضر از کارشناسان خواسته شد مطابقت هر یافته (مؤلفه، نشانه یا گویه) با مستندات دینی را از «۱: بسیار کم»، «۲: کم»، «۳: زیاد»، تا «۴: خیلی زیاد» مشخص کنند. برای محاسبه شاخص روایی محتوا، تعداد کارشناسانی که نمره ۳ و ۴ داده‌اند بر تعداد کل کارشناسان تقسیم می‌شود (والترز و باسل، ۱۹۸۳؛ به نقل از واینند و دیگران، ۲۰۰۳: ص ۵۱۰ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر با ۰/۷۹ است و اگر شاخص CVI یافته‌ای کمتر از ۰/۷۹ باشد، آن یافته باید حذف شود. یکی از شیوه‌های محاسبه CVI کل، محاسبه میانگین CVI به دست آمده از هر یافته است (ر.ک.: پولایت و بک، ۲۰۰۶: ص ۴۹۳ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲).

۱. در نسبت روایی محتوا از کارشناسان خواسته شده است میزان ضرورت گویه‌ها را نیز مشخص کنند. در پژوهش حاضر از کارشناسان خواسته شد تا هر یک از یافته‌ها (گویه‌ها) را بر اساس مقیاس لیکرت سه‌درجه‌ای ۱. «ضرورتی ندارد»، ۲. «مفید است ولی ضروری نیست» و ۳. «ضروری است» طبقه‌بندی کنند (ر.ک.: شولتز و دیگران، ۲۰۱۴: ص ۸۵ به نقل از رفیعی هنر، ۱۳۹۷: صص ۱۴۳-۱۴۲). جهت محاسبه نسبت روایی محتوا تعداد کارشناسانی که گزینه ضروری را انتخاب کرده‌اند شمرده می‌شود؛ نصف تعداد کل کارشناسان از آن کم و نتیجه بر نصف تعداد کل کارشناسان تقسیم می‌شود.

۲. برای توضیحات بیشتر و همچنین، جزئیات نظرات کارشناسان در مراحل مختلف ر.ک.: اسلامیان، ۱۳۹۷: صص ۸۱-۱۰۰.

از بسیاری جهت‌ها، روایی سازه قوی‌ترین و پیچیده‌ترین رویکرد به آزمون‌سازی به‌شمار می‌رود و طبق نظر برخی از پژوهشگران، همهٔ انواع روایی‌ها را باید طبقه‌های فرعی روایی سازه تلقی کرد. برای تعیین روایی سازه، هیچ رویکرد منحصر به فردی که بهترین روش باشد وجود ندارد. اما به نظر پژوهشگران، تحلیل عاملی روش مناسبی برای این کار است (مارنات، ۱۳۷۹: ص ۵۶). بعد از اجرای نهایی مقیاس شجاعت اسلامی در میان ۲۲۵ نفر از آزمودنی‌ها به منظور سنجش روایی سازه و نیز شناسایی و تعیین عوامل تشکیل‌دهندهٔ مقیاس، از روش تحلیل عاملی به روش «مؤلفه‌های اصلی»^۱ و «چرخش واریماکس»^۲ به همراه «بهنجارسازی»^۳ کایزر^۴ استفاده شد.

جدول ۳. آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری

نتایج	آماره‌ها	
۰/۸۱۴	کفایت نمونه‌برداری به روش KMO	
۳۵۰۳/۷۴۲	خی دو	آزمون کرویت بارتلت ^۵
۹۹۰	درجهٔ آزادی	
۰/۰۰۰	سطح معناداری	

همان‌طور که مشاهده می‌شود، شاخص کفایت نمونه‌برداری برابر با ۰/۸۱۴ بوده است؛ در نتیجه آزمون کفایت نمونه‌نشان می‌دهد که حجم نمونهٔ مورد نظر برای تحلیل عوامل مناسب است. همچنین، نتایج آزمون کرویت بارتلت با درجهٔ آزادی ۹۹۰ و مجذور کای ۳۵۰۳/۷۴۲ در سطح $P \leq 0/000$ معنادار است؛ بنابراین، ماتریس همبستگی داده‌ها برای تحلیل عاملی دارای اطلاعات معنی‌دار است (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵: ص ۲۷۰).

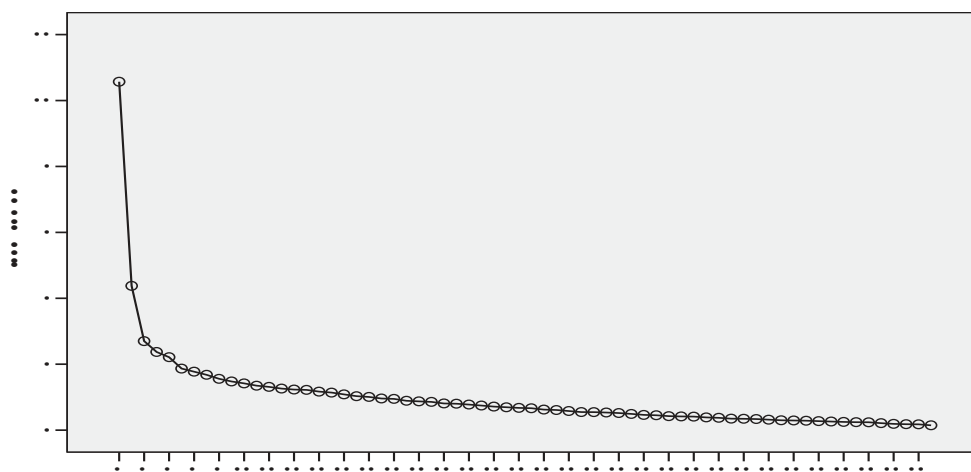
به منظور تعیین تعداد عامل‌ها ابتدا از ملاک ارزش‌های ویژهٔ بزرگ‌تر از ۱ استفاده شد. اما از یک‌سو، با توجه به تعداد بالای عوامل نمایان‌شده (۱۳ عامل) و اجتناب از دقت پایین در نتایج خروجی و از سوی دیگر، با توجه به نمودار اسکری^۶ کتل که ارزش ویژه در بخش نزولی با شیب

1. Principal Component Analysis
2. Varimax rotation
3. Normalization
4. Kaiser
5. Bartlett's Test of Sphericity
6. Scree Plot

تند و قبل از تبدیل شدن به سطح افقی را عدد ۲ نشان می‌دهد؛ بنابراین، ارزش ویژه در مرحله دوم، بزرگ‌تر از ۲ انتخاب شد.

از آنجاکه «هدف تحلیل عاملی در روان‌شناسی و علوم اجتماعی، تبیین و توجیه همبستگی‌های مشاهده‌شده است، به این معنا که عامل‌ها باید معین و تفسیر شوند؛ بنابراین، راه‌حل‌های چرخش نیافته کارایی ندارند. زیرا شناسایی عامل‌هایی که دارای تعداد زیادی بار عاملی هستند دشوار است» (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۷۷-۷۶).

بنابراین، به منظور ساده‌تر و قابل فهم‌تر کردن ساختار عاملی، عامل‌های ذکر شده انتخاب و چرخش متعامد^۱ به شیوه واریماکس بر روی آن‌ها اجرا شد (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵: صص ۲۷۴-۲۷۳) که نتایج آن در ادامه می‌آید.

نمودار ۱. نمودار اسکری برای تعیین تعداد مؤلفه‌ها

همان‌طور که در نمودار اسکری مشاهده می‌شود، شیب خط در مؤلفه چهارم تغییر کرده است و براساس نظر پژوهشگران «نقطه پرش برای چرخش عامل‌ها، جایی است که شیب خط در نمودار اسکری تغییر می‌کند» (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۱۰۰). بر این اساس، چهار عامل در مقیاس شجاعت اسلامی جهت انجام مراحل بعدی انتخاب شد.

به اعتقاد پژوهشگران در تحلیل‌های عاملی، بار عاملی ۰/۳ نشانگر این است که ۹ درصد از واریانس (متغیر) به وسیله عامل تبیین می‌شود. این مقدار واریانس تبیین شده، به اندازه‌ای است که

بتوان بار عاملی را چشمگیر دانست؛ بنابراین، در تحلیل‌های عاملی با حجم حداقل ۱۰۰ نفر، بار عاملی ۰/۳ ملاک معقول و مناسبی است و معنادار تلقی می‌شود (صدرالسادات و مینایی، ۱۳۸۰: صص ۷۱-۷۲).

از این رو، از مجموعه مقیاس ۴۵ گویه‌ای، سه گویه ۱۲ و ۲۷ و ۳۶ که دارای بار عاملی کمتر از ۰/۳ بود، حذف شد و ۴۲ سؤال باقی ماند و بر روی سؤالات باقی مانده، چرخش مجدد صورت گرفت و طبق گزارش SPSS این چرخش‌ها در ۱۱ مرتبه همگرا شده است که ماتریس مؤلفه‌های استخراج‌شده در ادامه می‌آید.

جدول ۴. ماتریس مؤلفه‌ها بعد از چرخش

عامل				شماره گویه
4	3	2	1	
.449				I1
.622				I2
		.743		I3
		.456	.331	I4
.415		.371		I5
.608				I6
		.773		I7
	.300			I8
		.586		I9
	.392	.341		I10
.432				I11
				I12
		.769		I13
.457				I14
.440			.441	I15
		.489		I16
	.430			I17
	.323		.347	I18
			.596	I19

			.616	I20
			.657	I21
			.629	I22
		.355	.499	I23
.351				I24
			.649	I25
	.432		.373	I26
				I27
			.607	I28
	.498			I29
	.342			I30
.686				I31
.304	.445		.302	I32
			.315	I33
	.447			I34
	.386	.398		I35
				I36
	.610		.364	I37
		.613	.434	I38
		.336	.496	I39
			.543	I40
			.417	I41
	.575		.346	I42
.438	.390			I43
.371	.459			I44
	.364			I45

در جدول ۴ تعداد عامل‌ها به همراه بارهای عاملی بالاتر از $0/3$ ارائه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، ۱۳ گویه عامل اول (۴۱-۴۰-۳۹-۳۳-۲۸-۲۵-۲۳-۲۲-۲۱-۲۰-۱۹-۱۸-۱۵)، ۹ گویه عامل دوم (۳۸-۳۵-۱۶-۱۳-۱۰-۹-۷-۴-۳)، ۱۱ گویه عامل سوم (۴۵-۴۴-۴۲-۳۷-۳۴-۳۲-۳۰-۲۹-۳۶-۱۷-۱) و ۹ گویه عامل چهارم (۴۳-۳۱-۲۴-۱۴-۱۱-۶-۵-۲-۱) را تشکیل می‌دهد.

جدول ۵. عوامل تشکیل دهنده شجاعت اسلامی با رویکرد تحلیل عاملی

ترتیب عامل‌ها	تعداد سؤالات	نام عامل
عامل اول	۱۳	جوانمردی (مروت)
عامل دوم	۹	ایستادگی
عامل سوم	۱۱	اقدام عقلانی
عامل چهارم	۹	سعه‌صدر

جدول ۵ عوامل تشکیل دهنده شجاعت اسلامی با رویکرد تحلیل عاملی را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، مؤلفه‌های نظری شجاعت اسلامی به‌گونه‌ای با هم ترکیب شده و عوامل شجاعت در تحلیل عاملی را تشکیل داده‌اند.

در باره عامل جوانمردی، از مجموع گویه‌هایی که در تحلیل عاملی مربوط به عامل اول می‌شد این معنا استنباط شد. برای مثال، ناامید نکردن کسی که به ما پناه آورده است یا کمک کردن در حال تنگدستی و یا قرض نگرفتن در شرایط دشوار اقتصادی همگی نشان از مروت دارد.

در ارتباط با عامل ایستادگی، به‌مثابه دومین مؤلفه در تحلیل عاملی، مواردی از قبیل پابندی به روزه ماه رمضان در گرمای تابستان، کنترل خود در موقعیت گناه و دفاع از میهن و قاطعیت در برابر دشمن، همگی به مفهومی اشاره دارد که ما آن را ایستادگی می‌نامیم.

در زمینه عامل سوم، یعنی اقدام عقلانی، مفاهیمی مانند عمل بر مبنای دانسته‌ها، سنجش جوانب مختلف و مشورت گرفتن در زمان عدم شناخت کافی منجر به استنباط این مفهوم شد.

آخرین عامل از مؤلفه‌های تحلیل عاملی به مواردی چون صبوری در غم از دست دادن نزدیکان، چشم‌پوشی از اشتباه دوستان، تحمل نیش و کنایه‌ها و کنترل خشم اشاره دارد که مفهوم سعه‌صدر را برای آن برگزیدیم.

بر اساس جدول ۶، ارزش ویژه عامل‌های مذکور ۱ و بزرگ‌تر از آن است. در این میان عامل اول ۱۱/۴۲۹ درصد کل واریانس مقیاس را برآورد می‌کند و عوامل دیگر به ترتیب ۹/۲۳۲، ۷/۸۴۴، ۷/۶۰۶ درصد واریانس کل را برآورد می‌کنند و چهار عامل ذکر شده در مجموع ۳۶/۱۱۲ درصد واریانس کل مقیاس شجاعت اسلامی را برآورد می‌کنند.

جدول ۶. مؤلفه‌ها و توصیف واریانس کل

مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده‌شده			مجموع ضرایب فاکتور چرخش داده‌نشده			ارزش‌های ویژه اولیه			مؤلفه
درصد تجمعی	درصد واریانس	واریانس کل	درصد تجمعی	درصد واریانس	واریانس کل	درصد تجمعی	درصد واریانس	واریانس کل	
۱۱/۴۲۹	۱۱/۴۲۹	۵/۱۴۳	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۸/۴۶۸	۱۸/۸۱۸	۱۸/۸۱۸	۸/۴۶۸	۱
۲۰/۶۶۱	۹/۲۳۲	۴/۱۵۴	۲۶/۸۵۱	۸/۰۳۴	۳/۶۱۵	۲۶/۸۵۱	۸/۰۳۴	۳/۶۱۵	۲
۲۸/۵۰۵	۷/۸۴۴	۳/۵۳۰	۳۱/۸۷۸	۵/۰۲۷	۲/۲۶۲	۳۱/۸۷۸	۵/۰۲۷	۲/۲۶۲	۳
۳۶/۱۱۱	۷/۶۰۶	۳/۴۲۳	۳۶/۱۱۱	۴/۲۳۳	۱/۹۰۵	۳۶/۱۱۱	۴/۲۳۳	۱/۹۰۵	۴
	۳۶/۱۱۲	۱۶/۲۵		۳۶/۱۱۲	۱۶/۲۵		۳۶/۱۱۲	۱۶/۲۵	جمع کل

همچنین، برای نشان دادن اعتبار بالای مقیاس، همبستگی هر یک از گویه‌های مقیاس شجاعت اسلامی با نمره کل مقیاس محاسبه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، تمامی گویه‌های چهل و پنج‌گانه با کل مقیاس همبستگی مثبت دارد.

جدول ۷. ضریب همبستگی هر گویه با کل مقیاس شجاعت اسلامی

شماره گویه	همبستگی هر گویه با کل مقیاس
I1	.287
I2	.277
I3	.322
I4	.529
I5	.352
I6	.406
I7	.518
I8	.202
I9	.449
I10	.257
I11	.443
I12	.073
I13	.558
I14	.407
I15	.310
I16	.446
I17	.023
I18	.301

.344	I19
.446	I20
.455	I21
.437	I22
.499	I23
.283	I24
.463	I25
.366	I26
.133	I27
.405	I28
.314	I29
.296	I30
.266	I31
.429	I32
.231	I33
.222	I34
.484	I35
.202	I36
.440	I37
.605	I38
.453	I39
.483	I40
.336	I41
.537	I42
.372	I43
.294	I44
.304	I45

اعتبار

برای بررسی اعتبار، از روش دونیمه‌سازی و تعیین ضریب آلفا استفاده شده است.

جدول ۸. ضریب آلفای کرونباخ مقیاس شجاعت اسلامی در مرحله آزمایشی و نهایی

مراحل	تعداد آزمودنی	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
آزمایشی	۵۰	۴۵	۰/۸۶۷
نهایی	۲۲۵	۴۵	۰/۹۰۰

در جدول ۸ اعتبار مقیاس شجاعت اسلامی در دو مرحله از طریق آلفای کرونباخ نشان داده شده

است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، در هر دو مرحله ضریب آلفا از اعتبار (همسانی درونی) بالایی برخوردار است.

جدول ۹. آماره‌های اعتبار مقیاس شجاعت اسلامی در اجرای نهایی

۰/۷۶۹	مقدار	نیمه اول*	آلفای کرونباخ
۲۳	تعداد گویه‌ها		
۰/۸۰۷	مقدار	نیمه دوم**	
۲۲	تعداد گویه‌ها		
۴۵	مجموع تعداد گویه‌ها		
۰/۶۴۸	همبستگی بین دو فرم		
۰/۷۸۶	در صورت تساوی تعداد گویه‌ها		ضریب اسپیرمن-براون
۰/۷۸۶	در صورت عدم تساوی تعداد گویه‌ها		
۰/۷۸۲	ضریب دو نیمه‌سازی گاتمن		

* نیمه اول، گویه‌های ۱ تا ۲۳

** نیمه دوم، گویه‌های ۲۴ تا ۴۵

همان‌گونه که در جدول ۹ آمده است، ضریب اسپیرمن-براون در مرحله نهایی برابر با ۰/۷۸۶ است و میزان همسانی درونی براساس ضریب دو نیمه‌سازی گاتمن در مرحله نهایی ۰/۷۸۲ است. همچنین، همبستگی بین دو فرم در اجرای نهایی برابر با ۰/۶۴۸ است. بر این اساس، ضریب آلفای نیمه اول ۰/۷۶۹ و ضریب نیمه دوم ۰/۸۰۷ است؛ بنابراین، همسانی درونی مقیاس شجاعت اسلامی از سطح بالایی برخوردار است.

تفسیر یافته‌ها و جمع‌بندی

با توجه به تعریف شجاعت در منابع اسلامی «نیروی درون‌روانی که فرد براساس یک‌سری از شناخت‌ها، هیجان‌ات خود را در عرصه سختی‌ها و میدان مبارزات مهار می‌کند و در مقام عمل به اقدام رو می‌آورد» و تحلیل عاملی صورت گرفته بر روی مقیاس شجاعت، به نظر می‌رسد تعریفی که رویکرد تحلیل عاملی به ما ارائه می‌دهد با رویکرد نظری تفاوت‌هایی داشته باشد. گویا هسته مفهومی شجاعت نیروی درونی نیست (قوت) بلکه یک‌سری توانمندی است. همچنین، از شواهد چنین برمی‌آید که در شجاعت یک شناخت عقلانی مجزا اتفاق نمی‌افتد بلکه

در مقام عمل، اقدام‌های فرد عاقلانه است؛ بنابراین، شاید بتوان ادعا کرد که شجاعت مجموعه توانمندی‌های مرتبط به یکدیگر است که دو جنبه درون‌روانی (جوانمردی و سعه‌صدر) و برون‌فردی (اقدام و ایستادگی) در آن به هم پیوند خورده است، اما اینکه آیا ترتبی بین این خصلت‌ها وجود دارد یا خیر نیاز به مطالعه بیشتر دارد.

ناگفته نماند که مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارند. پایداری و ایستادگی دو مفهوم نزدیک به هم هستند که در ارتباط با مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی به کار برده شده‌اند. همچنین، مؤلفه اقدام عنصر مشترک در دو رویکرد است، هرچند به نظر می‌رسد قید «عقلانی» در رویکرد تحلیل عاملی به مفهوم شجاعت نزدیک‌تر باشد؛ چنان‌که در نظر فلاسفه غربی و فلاسفه و اخلاقیون اسلامی، عنصر عقلانیت جزء لاینفک مفهوم شجاعت به حساب می‌آید.

محقق درباره معنای قوت بررسی جداگانه و مفصلی انجام داده است که به نظر می‌رسد انتخاب معنای دقیق این کلمه کمی دشوار باشد. اینکه معنای قوت را قوت قلب بگیریم یا آمادگی (توان)، منجر به دو برداشت متفاوت از روایت و مفهوم شجاعت می‌شود. در اینجا و با توجه به رویکرد تحلیل عاملی به نظر می‌رسد معنای قوت قلب به مؤلفه جوانمردی (مروت) نزدیک‌تر باشد؛ چراکه این دو لازم و ملزوم یکدیگرند؛ چنان‌که شاید در ارتباط با عنصر شناخت عقلانی و سعه‌صدر هم بتوان ادعا کرد که لازمه داشتن سعه‌صدر، شناخت موقعیت‌ها و توان به‌کارگیری قوه عاقله در کنترل غضب است.

طبق روایات بین جوانمردی و عقل نیز ارتباط وجود دارد. امیرمؤمنان می‌فرمایند: مروت هرکس به قدر عقل و اندیشه اوست (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ص ۲۵۸). همچنین، می‌توان ادعا کرد که بین جوانمردی و سعه‌صدر هم رابطه وجود دارد؛ چنان‌که در روایتی، پیامبر اکرم مروت را گذشت از کسی که به ما ظلم کرده و بخشش به کسی که ما را محروم کرده است می‌دانند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۷: ص ۴۱). همچنین، طبق احادیث، جوانمردی با مؤلفه ایستادگی هم می‌تواند ارتباط برقرار کند؛ آنجا که وقتی از امام صادق (علیه‌السلام) می‌پرسند مروت چیست در پاسخ می‌گوید: مروت آن است که خدا تو را آنجا که نهی فرموده نبیند و آنجا که امر کرده است بیابد (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ص ۲۶۴) و امیرالمؤمنین هم می‌فرماید: نهایت مروت آن است که در پنهانی کاری نکنی که آشکارا از آن پروا داری (ری شهری، ۱۳۹۲: ص ۶۹۰).

در مجموع به نظر می‌رسد هم بین مؤلفه‌های شجاعت در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط منطقی وجود دارد و هم به‌صورت جداگانه میان عوامل هر کدام از این دو رویکرد، ارتباط

معنادار برداشت می‌شود. همچنین، بین توانمندی پشکار به‌عنوان یکی از چهار توانمندی فضیلت شجاعت در رویکرد روان‌شناسی مثبت‌نگر و مؤلفه‌های پایداری و ایستادگی در رویکرد تحلیل نظری و تحلیل عاملی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد.

با وجود اینکه سعی شد مراحل اجرای این پژوهش دقیق انجام شود، محدودیت‌هایی هم وجود داشت که از جمله آن می‌توان به انحصار مطالعه روایات اسلامی در کتب معتبر شیعی، مطالعه گروه‌های هنجار، مطالعه افراد تحصیل‌کرده جامعه (طلاب و دانشجویان) و تعداد بسیار کم زنان در اجرای اصلی اشاره کرد.

پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آینده، مقیاس ۲۳ گویه‌ای شجاعت وودارد به‌منزله ابزاری صرفاً روان‌شناختی (درمقابل مقیاس شجاعت اخلاقی سکرکا که در بخش روایی ملاکی از آن استفاده شد) ترجمه و هنجاریابی شود. همچنین، در پژوهش‌های جداگانه‌ای میزان همبستگی مقیاس شجاعت اسلامی با مقیاس‌هایی نظیر رضایت از زندگی، امید به زندگی، عزت‌نفس و نگرش‌های مذهبی موردبررسی قرار گیرد. پیشنهاد کاربردی دیگری که می‌توان ارائه داد، ساخت بسته‌های آموزشی مبتنی بر شجاعت اسلامی و اجرای آن در گروه‌های دچار اختلالات بالینی، بزهکاران و نیز گروه‌های هنجار جامعه به‌صورت پیش‌تست-پس‌تست و همچنین بررسی نتایج آن است.

کتابنامه

۱. آقا جمال خوانساری، محمدبن حسین. ۱۳۶۶. شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و دررالکلم. تهران: دانشگاه تهران. چاپ چهارم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۶۲. صفات الشیعه. تهران: اعلمی.
۳. _____ ۱۳۹۵ق. کمال الدین و تمام النعمه. تهران: اسلامیه. چاپ دوم.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. ۱۳۸۵ق. دعائم الاسلام. قم: مؤسسه آل البيت. چاپ دوم.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. ۱۴۰۴. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله. قم: جامعه مدرسین. چاپ دوم.
۶. اختری، عباسعلی. ۱۳۸۶. محمّد بر قلّه های فضائل. تهران: بین الملل.
۷. اسلامیان، بشیر. ۱۳۹۷. «ساخت، اعتباریابی و رواسازی مقیاس شجاعت براساس منابع اسلامی». پایان نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
۸. ایزوتسو، توشیهیکو. ۱۳۷۸. مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن مجید. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
۹. پسندیده، عباس. ۱۳۸۴. «درآمدی بر نقش حدیث در ساخت مقیاس های دینی». گزیده مقالات همایش مبانی نظری و روان سنجی مقیاس های دینی. صص ۷۹-۹۸. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. ۱۳۶۶ش. تصنیف غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات.
۱۱. _____ ۱۴۱۰ق. غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتاب الاسلامی. چاپ دوم.
۱۲. تهرانی، مجتبی. ۱۳۹۵. اخلاق الهی؛ مباحث قوه غضبیه (فضائل). قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۳. حرعاملی، محمدبن حسن. ۱۴۲۵ق. اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات. بیروت: اعلمی.
۱۴. حسینی، سید مرتضی. ۱۳۸۵. اخلاق تبلیغ در سیره رسول الله. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی. چاپ دوم.
۱۵. حلوانی، حسین بن محمد بن حسن بن نصر. ۱۴۰۸ق. نزهه الناظر و تنبیه الخاطر. قم: مدرسه الامام المهدی.

۱۶. خشوعی، مهدیه سادات. ۱۳۹۳. «نقش فضیلت سازمانی و رفتار شهروندی سازمانی در شجاعت اخلاقی حرفه‌ای». فصلنامه فرایند مدیریت توسعه. تابستان ۹۳. شماره ۲. پیاپی ۸۸.
۱۷. _____ ۱۳۹۳. «ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس شجاعت اخلاقی حرفه‌ای و سنجش آن با توجه به ویژگی‌های جمعیت‌شناختی». فصلنامه مشاوره شغلی و سازمانی. پاییز ۹۳. شماره ۲۰.
۱۸. دلشاد تهرانی، مصطفی. ۱۳۸۵. طایر فرخ‌پی (کمالات انسانی در نهج البلاغه). قم: معارف.
۱۹. دیلمی همدانی، شیرویه. ۱۴۰۶ق. الفردوس بمأثور الخطاب. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۰. دیلمی، حسن بن محمد. ۱۴۰۸ق. أعلام الدین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۲۱. راوندی کاشانی، فضل الله بن علی. بی تا. النوادر. قم: دارالکتاب.
۲۲. رضاخانی، ضیاءالدین. ۱۳۹۳. پرسشنامه شجاعت. تهران: مؤسسه تحقیقاتی علوم رفتاری سینا (روان تجهیز).
۲۳. رضایی بهسودی، محمد کبیر. ۱۳۹۱. والاترین خصال. قم: دارالتفسیر.
۲۴. رفیعی هنر، حمید. ۱۳۹۷. «الگوی درمانی خودنظم‌جویی برای افسردگی بر اساس منابع اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و مطالعه امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن». رساله دکتری. چاپ نشده. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۵. ری شهری، محمد. ۱۳۹۲. منتخب میزان الحکمه. قم: دارالحديث. چاپ یازدهم.
۲۶. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه. ۱۳۸۵. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگاه.
۲۷. شجاعی، محمدصادق. ۱۳۹۶. شخصیت از دیدگاه صفات. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۸. شریف الرضی، محمدبن حسین. ۱۴۲۲ق. المجازات النبویه. قم: دارالحديث.
۲۹. صدرالسادات، سید جلال؛ مینایی، اصغر. ۱۳۸۰. راهنمای آسان تحلیل عاملی. تهران: سمت.
۳۰. طاهریان، محمدطاهر. ۱۳۳۶. «شجاعت، سخا، عفو و اغماض و دیگر صفات فاضله از نظر قرآن مجید». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تهران.

۳۱. طبرسی، حسن بن فضل. ۱۴۱۲ق. مکارم الأخلاق. قم: الشریف الرضی. چاپ چهارم.
۳۲. طبرسی، علی بن حسن. ۱۳۸۵ق. مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار. نجف: المكتبة الحیدریة. چاپ دوم.
۳۳. طبری آملی، عماد الدین ابی جعفر محمد بن ابی القاسم. ۱۳۸۳ق. بشارة المصطفی لشیعة المرتضی. نجف: المكتبة الحیدریة. چاپ دوم.
۳۴. علیپور، مهدی؛ حسنی، سیدحمیدرضا. ۱۳۹۴. پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۵. قمی، عباس. ۱۴۱۴. سفینه البحار. قم: اسوه.
۳۶. کومبز، جرالده؛ دانیل، لو. ۱۳۸۷. «پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی». ترجمه خسرو باقری. روش شناسی مطالعات برنامه درسی. ادموند سی شورت. ترجمه دکتر محمود مهرمحمدی و همکاران. تهران: سمت و وزارت آموزش و پرورش (پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش).
۳۷. مارنات، گری گراث. ۱۳۷۹. راهنمای سنجش روانی؛ برای روان شناسان بالینی، مشاوران و روان پزشکیان. جلد ۱. ترجمه حسن پاشاشریفی و محمدرضا نیکخو. تهران: سخن.
۳۸. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. ۱۳۷۹. احتجاجات (ترجمه جلد ۹ بحار الأنوار). تهران: اسلامیه.
۳۹. _____ ۱۴۰۳ق. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربي. چاپ دوم.
۴۰. _____ ۱۴۰۴ق. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم.
۴۱. محمدزاده، راضیه. ۱۳۸۸. پرورش فرزندی شجاع. تهران: منیر.
۴۲. محمدی اشتهاردی، محمد؛ عبدوس، محمدتقی. ۱۳۷۵. بیست و پنج اصل از اصول اخلاقی امامان. قم: دفتر تبلیغات اسلامی. چاپ سوم.
۴۳. محمدی، عبدالرضا؛ اسلامی نصرت آبادی، حمید؛ میرجلیلی، محمد حسین. ۱۳۸۸. «بررسی عوامل مؤثر بر شجاعت دانشجویان دانشگاه امام علی و راهکارهای ارتقای آن». فصلنامه مدیریت نظامی. شماره ۳۶.
۴۴. مسعودی، عبدالهادی. ۱۳۹۲. روش فهم حدیث. تهران: سمت.
۴۵. مظاهری، حسین. ۱۳۸۳. کاوشی نو در اخلاق اسلامی. ترجمه محمود ابوالقاسمی. تهران: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر. چاپ دوم.

۴۶. مفید، محمدبن محمد. ۱۴۱۳ق. الأملی. قم: کنگره شیخ مفید.
۴۷. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۸. اخلاق در قرآن. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب.
۴۸. مکیار موئی، جینا ال. ۱۳۹۱. فنون روان‌شناسی مثبت‌گرا. ترجمه فرید براتی سده. تهران: رشد.
۴۹. نیلی‌پور، مهدی. ۱۳۹۰. بهشت اخلاق. اصفهان: مرغ سلیمان. چاپ دوم.
۵۰. _____ . ۱۳۹۵. چهارده قانون زندگی. اصفهان: مرغ سلیمان.
۵۱. هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله. ۱۴۰۰ق. منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه. تهران: مکتبه الاسلامیه. چاپ چهارم.

52. C. R. Snyder, Shane J. Lopez, Jennifer Teramano Pedrotti. 2011. **Wisdom and Courage: two universal virtues, in Positive Psychology: the Scientific and Practical Explorations of Human Strengths**. second edition. Sage Publication Inc. New Delhi. chapter 9.
53. Cooper Woodard, Cynthia L. S. Pury. 2007. **The Construct of Courage: Categorization and Measurement**. Consulting Psychology Journal: Practice and Research, Vol. 59, No. 2, 135-147.